

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği: dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili - Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Əlimərdan bəy Topçubaşovun 1900-cü illərdə irəli sürdüyü milli-mədəni muxtariyyətin davamı olaraq 1910-cu illərdə milli məhəlli muxtariyyət ideyası gündəmə gəlmişdir. Milli-məhəlli muxtariyyət ideyasına əsaslanan Azərbaycan türkcülüyü ideyasının yaranmasında isə 1910-cu illərdə dünyada və Qafqazda baş verən mühüm hadisələr (Balkan müharibəsi, 1-ci dünya müharibəsi, 2-ci rus burjuva inqilabı və s.) və bir sıra digər amillər (milli özünüdərk, inqilabi ideyaların güclənməsi, çar Rusiyasını əsarətli altında olan müxtəlif xalqların azadlıq hərəkatı və s.) mühüm rol oynamışdır. Məhz bu tarixi olayların və milli azadlıq hərəkatlarının təsiri altında Azərbaycandakı milli ruhlu islamçılar-türkcülər, liberallar və inqilabçılar vahid əqidə ətrafında birləşərək milli və müstəqil taktika yürütməyə başlamışlar. Bu dövrdəki hadisələrin gedişi isə ideya baxımından milli liberalların və türkcülərin, taktika baxımından isə milli inqilabçıların (marksistlərin) düzgün yol tutduğunu təsdiq etmişdir.

M.B.Məmmədov yazır: "İttifaqçılar"ın liberal millətçilik taktikası məğlubiyətə uğramışdı. Hadisələr inqilabçı millətçilərə haqq verirdi. Türklər milli haqlarını, milli varlıqlarını savaşa qazana biləcəklərdi. İnqilabi taktikanı seçən millətçilər ideoloji baxımdan ittifaqçıların milli məsələdəki ideologiyasından fərqli bir ideologiya izləmirdilər. Onlar inanırdılar ki, çarizm yığılmadıqca, türklər digər əsir millətlərlə birlikdə siyasi haqq və hüriyyətə malik olmadıqca bu proqramın tətbiqi qeyri-mümkündür".

Ə.Topçubaşov hələ, ilk vaxtlardan daha çox Rusiya müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyəti və digər azadlıqları uğrunda mübarizə apardığı üçün, 1910-cu illərdə də daha çox bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Belə ki, 1914-cü ilin iyun ayında keçirilən Rusiya müsəlmanlarının 4-cü qurultayında iştirak edən Ə.Topçubaşov "Müsəlman ruhani təhsil müəssisəsi – mədrəsələrin yaradılmasının əsas məsələləri" adlı sənəd hazırlamış və bu sənəd qurultayın gedişində müzakirəyə təqdim edilmişdir. C.Həsənli yazır: "Orada məzhəb fərqlərindən asılı olmayaraq diyarda (Zaqafqaziya – F.Ə.) vahid mədrəsə siste-

minin yaradılması nəzərdə tutuldu. Sənəddə bu mədrəsələrin harada açılması və Şimali Qafqazın bura daxil edilib-edilməməsi açıq saxlanılırdı... Bu sənədlə yanaşı Əlimərdan bəy uzun müddət üzərində işlədiyi müsəlman seminariyasının təmini proqramını da təkmilləşdirib müzakirəyə təqdim etmişdi... Əlimərdan bəyin qurultayın müzakirəsinə təqdim etdiyi ikinci mükəmməl sənəd "Rusiya imperiyası müsəlmanlarının dini işlərinin idarə edilməsi haqqında əsasnamə" layihəsi idi. Bu layihə bir hüquqşünas kimi Əlimərdan bəyin çoxillik zəhmətinin nəticəsi idi. Layihədən məlum olur ki, o, islam dini, onun tarixi, şəriət qaydaları, müsəlman hüququ haqqında geniş bilgilə malik olmuşdur".

Doğrudan da, həmin qurultaydakı yekun sözündə Topçubaşov Çarlığın islamlaşma və türklüyə olan qəddar siyasətinin iç üzünü bir daha açıb göstərmişdir. O, deyirdi ki, onsuz da müsəlman xalqlarının problemi hər kəsə, o cümlədən də rus hökumətinə bəllidir. Ancaq rus hökuməti bu problemləri həll etmək əvəzinə daima müsəlmanlara, o cümlədən müsəlman türklərə etimadsızlıq göstərmiş, biganə münasibət bəsləmişdir. Onun fikrincə, rus hökumətinin onlara bu cür münasibət bəsləmələrinin başlıca səbəbi müsəlman və türk olmalarıdır.

1917-ci il fevralında gerçəkləşən ikinci Rusiya burjuva inqilabından sonra yaranan Bakı Mü-

idarəsinin sədri və məclisi, o cümlədən şeyxülislam, müfti, qayı, molla, əfəndi və sair seçki əsasında formalaşdırılmalı, mənəvi keyfiyyətləri və təhsil səviyyəsi nəzərə alınmadan köhnə hökumət tərəfindən təyin edilmiş bütün ruhani şəxslər tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırılmalıdırlar".

Qafqaz Müsəlmanlarının Bakıda keçirilən 1-ci qurultayında fəal iştirak edən Topçubaşov buradakı çıxışlarında Çarlığın 'parçala və hökm sür' siyasəti və bunun Rusiyas müsəlmanlarına olan mənfi təzahürlərindən bəhs etmişdir: "Qafqaz müsəlmanlarının bugünkü qurultayı ötən yüz il ərzində birinci xalq qurultayıdır ki, burada Qafqaz müsəlmanlarının azad sözü eşidiləcək. Bu qu-

luntay gərək Qafqazın keçmiş tarixi əzəmətinə bərpə etsin. Keçmiş rus hökumətinin Rusiyada məskulaşmış rus olmayan xalqlara qarşı yeritdiyi siyasət ayrışdırıcı və onları bir-birinə qarşı qoymaq siyasəti idi. Yaxın keçmişdə azərbaycanlılar və ermənilər arasındakı qarşıdurmanı ancaq insanlığa zidd olan düşmənçisənə bir siyasətlə izah edə bilərik. Əgər müsəlmanlar və onların ardınca Qafqazın digər bütün xalqları həqiqətən azadlıq və yenilənmə yolu ilə getmək istəyirlərsə, onda onlar Məclisi-Müəssisəyə ortaq arzu və ideallarla birlikdə getməlidirlər".

Topçubaşov həmin ilin may ayında Moskvada keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının qurultayında da iştirak etmişdir. O, qurultayda çıxış edərək Çar Rusiyasının indiyə qədər müsəlman xalqlara qarşı yanlış və qəddar siyasət yürütdüyünü bildirmişdir: "Bu vaxta qədər belə təəvvür edilirdi ki, müsəlmanlara molla ilə məscid ver, onlar bundan artıq bir şey istəməzlər. Lakin indi belə deyildir.

Türkiyəyə, oradan da Fransaya getmişdi. "Hələ 1918-ci ilin sentyabrında İstanbula gələn Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın mövcudluğu, əhalisinin sayı, tərkibi, hazırkı durumu, milli müstəqilliyini elan etməsi ilə bağlı memorandumu müxtəlif dövlətlərin buradakı nümayəndələrinə təqdim etmişdi".

Həmin memorandum əsasında 1919-cu ildə qələmə aldığı "Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması" əsərində Topçubaşov qafqazçılıq ideyasını dəstəklədiyini də ifadə etmişdir. O, yazırdı ki, Güney Qafqazın üç ulusu (türklər, gürcülər və ermənilər) İsviçərə Respublikasında olduğu kimi konfederasiya əsasında dayanan ortaq bir siyasi yaşama ortaya qoya bilər: "Konfederasiya quruluşu düşüncəsi Güney Qafqazda olduqca geniş yayılmışdır. Bu düşüncə 1918-ci il aprelin 9-da bütün Güney Qafqazın bağımsızlığının bildirilməsi, ölkədə bir yönətim yaratmış Ağalığın yaradılması ilə sözdən işə keçdi. Bu baxış indi də yaşamaqda olub, istəyənləri arasında ermənilərin, gürcülərin, azərbaycanlıların orta-liberalları, ulusalçı partiyaları ilə yanaşı Güney Qafqazın bütün ellərinin birləşmək istəyən sosial-demokrat partiyaları da bulunmaqdadır".

Ə.Topçubaşovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bir müddət İstanbula qaldıqdan sonra Versala yola düşmüşdü. Versal sülh konfransında başlıca olaraq Almaniya ilə sülh nizamlanması nəzərdə tutulsa da, əvvəldən böyük dövlətlərin liderləri "rus məsələsini" müzakirəyə başladılar. Topçubaşov yazırdı: "Elə buna görə də bütün ağırlığına baxmayaraq Antantanın münasibəti bizi haldan çıxarmırdı, qarşıya qoyduğumuz məqsədə - Azərbaycanın müstəqilliyinə çatmaq yolunda zəruri saydığımız, özümüzbə borc bildiyimiz addımları atmaqdan çəkindirmirdi. Biz misilsiz nemət saydığımız bu böyük sərvətə - müstəqilliyə nail olmaq yolunda heç nədən çəkinməmişik və çəkinmirik. Mən əvvəllər də Siza yazmışdım - indi elə bir yola gedirik ki, verəcəyimiz heç bir qurban bizi bu yoldan çəkindirməyəcəkdir".

Əlimərdan bəy Topçubaşovun dünyagörüşündə milli dövlətçilik

Həmin qurultaydakı yekun sözündə Topçubaşov Çarlığın islamlaşma və türklüyə olan qəddar siyasətinin iç üzünü bir daha açıb göstərmişdir. O, deyirdi ki, onsuz da müsəlman xalqlarının problemi hər kəsə, o cümlədən də rus hökumətinə bəllidir. Ancaq rus hökuməti bu problemləri həll etmək əvəzinə daima müsəlmanlara, o cümlədən müsəlman türklərə etimadsızlıq göstərmiş, biganə münasibət bəsləmişdir. Onun fikrincə, rus hökumətinin onlara bu cür münasibət bəsləmələrinin başlıca səbəbi müsəlman və türk olmalarıdır

şerman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin rəhbərliyində biri olan Ə.Topçubaşov "Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin dini işlərinin qurulması və idarə edilməsinin vacib məsələləri" adlı sənəd hazırlamışdır. Bu sənəddə göstərilirdi ki, müsəlmanların dini, maarif və idarəçilik orqanları təcili olaraq qaydaya salınmalı, onların seçki əsasında kollegial orqanlara çevrilməsi həyata keçirilməli, vəqf mülkiyyəti quberniya və şəhərlərin müsəlman əhalisinin ixtiyarına verilməli, onlar bu mülkiyyəti idarə etmək üçün on iki nəfər yerli müsəlman nümayəndədən ibarət komissiyalar təsis etməlidirlər. "Xalqın etimadını qazanmaq üçün Əlimərdan bəy belə hesab edirdi ki, müəyyən müddətə bütün dini vəzifələr – ruhani

"Müsəlman" ifadəsi din məfhumunu anlırsa da, təcrübə və mənaçə millət məfhumuna malik olmuşdur. müsəlmanlar müsəlman adına tələb etdikləri maddələrdə milli tələblərini istəmiş olurlar. Əlbəttə ki, muxtariyyət məsələsini Müəssislər Məclisi həll edə cəkdi. Lakin hökumət indidən bilməlidir ki, müsəlmanlar din və millət işlərinə aid məsələlərdə muxtar olmalıdırlar, özləri öz müqəddəratlarını həll etməlidirlər. Qoy hökumət əlimizdən alınan vəqf yerlərini qaytarsın. O zaman biz milli məktəb və ehtiyaclarımızı özümüz təmin edə bilərik. Biz, şübhəsiz ki, Müəssislər Məclisini gözləyəcəyik. Fəqət oraya öz muxtariyyətimizi tələb etmək

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur